

ԾՈՎԱՆԿԱՐԻՋ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻ

(Իմ հուշերից)

Վազովսկին ծնվել է Թեոդոսիայում 1817 թվին: Նրա հոր անունն է հղել Կոստանդին, մորը՝ Հովսեփիմա: Նա հայտնի է եղել Ռուսաստանում «Մովսևականի» իման Կոստանդինովիչ Այվազովսկի անունով:

Այվազովսկին մանկությունից սիրել է նկարչությունը և աչքի է ընկել իր նկարչական բացառիկ ընդունակությամբ, ուստի և գնացել է Պետերբուրգ և ընդունվել Գեղարվեստական ակադեմիան, որի ուսման ընթացքն ավարտել է մեծ հաջողությամբ 1833 թվին: Հաջորդ 1834 թվին նա գնացել է արտասահման. աշխատել է Իտալիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Անգլիայում և Իսպանիայում:

Հռոմում նա նկարել է իր «Փոթորիկը», «Քառուրդ», «Մովսեսին չերեզնների նավակը» և «Կապրի կղզին»: Նա մասնակցել է 1843 թվին Փարիզի գեղարվեստական ցուցահանդեսին և պարգևատրվել: 1848 թվին ստացել է կենդանադրության (живопись) պրոֆեսորի կոչում: 1874 թվին Իտալիայի Ֆլորենցիա քաղաքում նա կազմակերպել է իր նկարների ցուցահանդեսը և ձեռք է բերել համառոտ պատկան հռչակ, իբրև վարպետ ծովանկարիչ: Արժանի են ուշադրության և նրա երկու մեծ նկարները՝ «Ջրհեղեղը» և «Աշխարհի ստեղծագործությունը», որոնք նա նկարել է 1846 թվին, և այլն:

Դանք այժմ իմ հուշերին:

Նա երկար տարիներ ապրելով Նոր-Նախիջևանում, լավ ծանոթացած էինելով Անի քաղաքից դուրս եկած այդ հայ գաղութի կյանքին, վարք ու բարքին, լեզվին, պատմական

հանգամանքներին և այդտեղ գրած լինելով իմ առաջին գրվածքները, որոնց մի խոշոր մասն էլ վերաբերվում են հենց այդ գաղութին, բնականապես, ցանկանում էի և կարելի էր համարում գոնե մի անգամ լինել Ղրիմում և իմ աչքով տեսնել այն երկիրը, որտեղ այնքան երկար ապրել էին նախնիքս և հետագայում էլ դեռ երկար տարիներ կապված մնացել նրա հետ իրենց սովորություններով, հիշողությամբ և հիշատակարաններով:

Լավ չեմ հիշում թե ո՞ր թվին էր, կարծեմ, թե անցյալ դարի 90-ական թվականներին պիտի լիներ, ամառը, երբ որոշեցի իմ այդ վաղեմի ցանկությունս կատարել, ուստի և գործերս շտապ վերջացնելով, գնացի Թեոդոսիա:

Նրբ ես տեղ հասա, առաջին նվազ իջևանեցի հյուրանոցում, որ արդեն մյուս օրը որոնեմ, գտնեմ մի ամեն տեսակետից հարմարավոր սենյակ: Ինձ հյուրանոցում մատնացույց արին մի տան վերա, որի մեջ սենյակներ էին վարձու տալիս ամառվա սեզոնի համար: Գնացի նայելու: Այդ մի ընդարձակ, հոյակապ ապարանք էր, մեծ դահլիճներով և զանազան մեծության սենյակներով, որոնցից ես ընտրեցի մի փոքրիկ, վալիուլ սենյակ առանձին մուտքով և այլ հարմարություններով: Ինձ մի տան հասցե տվին, որտեղ ապրում էին տան տերերը, ուր պետք է գնայի ես խոսելու պայմանների մասին: Գնացի, գտա տունը և զանգը քաշեցի: Դուռը բաց արեց մի տարեց մարդ, որ իմանալով թե ինչու՞ համար եմ եկել, ինձ ներս հրավիրեց, ասելով, որ այդ մասին պետք է խոսել քրոջը հետ և կանչեց նրան:

Դուրս եկավ մի կին, ծիծաղեց և շատ դուրեկան: Խոսեցինք և շուտով էլ համաձայ-

նության եկանք: Պարզվեց, որ հայ են և Այվազովսկիները — տարեց մարդը՝ ծովանկարիչ Այվազովսկին է, իսկ կինը՝ նրա քույրը: Ես հայտնեցի իմ ո՛վ լինելս և ի՛նչ նպատակով Թեոդոսիա գալու: Նրանք ուրախացան, ստիպեցին ինձ նստել, սուրճ բերին, հյուրասիրեցին:

Ահա թե ի՛նչպես եղավ իմ առաջին ծանոթությունը հուշակավոր ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկու հետ:

Երբ ես քաշվեցի իմ սենյակը և հանգրս-

եջմիածինը, վերջապես, տեսնելով, որ արդեն մի տասնյակ տարի է, որ տեում է խնդիրը, ինքը լուծում է խնդիրը, իրավունք վերապահելով մարդուն ամուսնանալու: Իմ նա շտապում է, ամուսնանում տեղացի մի վաճառականի շատ սիրուն և պարկեշտ զստեր հետ:

Ծովանկարիչ Այվազովսկին մեծ համբավ ուներ ամեն տեղ, իսկ Թեոդոսիայում երեխաներն անգամ ճանաչում էին նրան և նրա բնակարանը: Նա ունեւր մարդ էր համարվում: Սև ծովը Թեոդոսիայի ափերին կա-

Այվազովսկու հայրը՝ Կոստանդին
(Նկար Այվազովսկու)

Այվազովսկու մայրը՝ Հռիփսիմե
(Նկար Այվազովսկու)

տացա, առաջին աչցելությունս, որ ես արի, եղավ ծովանկարչի մոտ գնալու: Նա իր քրոջ հետ չէր ապրում, այլ առանձին, իր սեփական տանը, իր կնոջ հետ: Նա երկու անգամ էր ամուսնացել: Նրա առաջին կինը լուսնորական անդուհի է եղել, որից նա ունեցել է, կարծեմ, չորս աղջիկ, որոնց չորսին էլ կինն ամուսնացրել է օտարազգիների հետ: Ընկ, տահասարակ, կինն իր ամուսնուն չի սիրել, չի սիրել և նրա ազգականներին, ազգն ու եկեղեցին: Նա մինչև անգամ թշնամացրել է երեխաներին իրենց հոր հետ:

Ծովանկարիչը, վերջապես, զգվել է և ապահարզանի խնդիր հարուցել էջմիածնում: Խնդրի լուծումը շատ ձգձգվել ու երկարել է, որովհետև կինը չի ուզեցել, լուսնորական հոգևոր իշխանությունն էլ կնոջ կողմն է պահել:

մում է մի կիսաբուլոլով ծոց, որի կիսաբուլոլով արակ ափերին գոյացել է մի կիսաբուլոլով փողոց, որ քաղաքի ամենալավ, ամենագեղեցիկ մասն է կազմում: Մհա ալդտեղ, ծովի եզերքին շինված էր և նրա չեմ ասում տունը, այլ երկհարկանի, բարձր պատշգամբով վիլան, որը շեշտակի նայում էր դեպի ծովը, որի ալիքները սիրում էր համարուցալը:

Նա սիրով ընդունեց ինձ իրեն արդեն ծանոթի և ծանոթացրեց ինձ կնոջ հետ: Մենք զուրս եկանք, նստանք պատշգամբ և զրույցի բռնվեցինք հին հին դարերի հիշատակներից, իր մանկության օրերից, մինչև որ սև գուրճը մատուցին, որ կինն էր պատրաստել Ղրիմի եղանակով, ինչպես որ հպարտանալով հայտնեց ծովանկարիչը: Սուրճն, իրավ, շատ լավն էր, արժանի էր պատրաստո-

ղի գեղեցկությունը: Ես վեր կացա, որ գնամ: Նա ինքն էլ վեր կացավ, ձեռքս բռնեց, ուշադրություն հրավիրեց տեսարանի վերա-

— Երբայր, երախտիք լին հասկանալի: Խնդրեցին, թե գնա՞ Պետերբուրգ: Գնացի: Երկաթուղին շիտակ քաղաք, ներս բերին: Ի՞նչ անեն, որ լավ լինի,— ասում էր նա ցաված սրտով,— հենց առաջին հերթին իմ սիրուն տեսարանս փշացրին: Երկաթուղուն հարկավոր շենքերը շիպ-շիտակ իմ տանս առջևը շինեցին...:

Գուրս եկա և մտա պատկերասրահ, որ կից էր վիլային, բայց երկար շմեացի, մի թեթև նայեցի և թողի մյուս անգամվա մարդ շատ կար, մանրամասն նայելու համար հարմարություն չկար:

Գուրս եկա: Նախաճաշելու ախորժակ չէր մնացել, նոր միայն պաքսիմատով սուրճ էի խմել: Ուղեցի քաղաքի այդ լավագույն կիսաբոլորակ փողոցով մի ծայրեծայր զբոսանք կատարել, ծովի օդը ներշնչել, տեսնել ի՞նչ կա, ի՞նչ չկա: Բայց դեռ իմ ծանոթ հյուրանոցին չէի հասել, որ պատահեցի իմ երկու բարեկամներին՝ Լազարյան ճեմարանի նախկին աշակերտ Խաչատուր Հովհաննիսյանին, որ գրում էր մեր թերթերում «Շովրյան» կեղծանունով և ղրիմցի Թեմենշյանին, որ ապրում էր Ռուստովում և հայոց լեզվի մասնավոր դասեր էր տալիս: Շատ ուրախացանք և միասին քաղցր զրուցելով կատարեցինք այն զբոսանքը, որ ես մենակ պիտի կատարեի:

Բարեկամներս եկել էին Սև ծովի սառնորակ ջրերում լողանալու Պետք է նկատել, որ Ղրիմի ափերին թառած բոլոր մեծ ու փոքր քաղաքներում էլ լողարաններ կան, բայց ոչ մի տեղ այնպիսի հարմար լողարաններ չկան, ինչպես որ Թեոդոսիայում: Այդտեղ ծովափնյա մասերը այնքան խոր չեն, այնպես որ՝ երբ իջնում ես ջրի մեջ, դեռ լավական տարածություն պետք է առաջ գնաս, որ խոր տեղերին հասնես, և հետո, որ գլխավորն է, ջրի տակը քար չկա, այլ ավազ է և փափուկ ջրաբույս: Չեմ խոսում արդեն բոտն մակընթացությունների և տեղատվությունների մասին, որոնք այդտեղ շատ ավելի խաղաղ են կատարվում: Ես՝ հեղել եմ և Ալուպկայում, Յալուպում և Գուրգուֆում և նրանց համեմատություններ եմ ասում:

Բարեկամներիցս բաժանվելուց հետո, ես մտա խաղութներից մեկը՝ տեղի մի քանի լուսանկար գնելու: Խաղութային Վերայիմ էր: Երբ վերադարձա սենյակս, հարցրի, թե ի՞նչ ազդ է կարախիմը: Պատասխանեցին թե հրայներ են, միայն ուրիշ դավանություն: Նրանք ապրում են միայն Ղրիմում: Նրանց

թիվը շատ չէ, ընդամենը մի տասն հազար հոգի: Պարագում են առևտրով, ունենոր մարդիկ են, լավ տներ ունեն:

Մյուս օրն առավոտյան կանուխ վեր կա: Դա, գնացի լողարան սառը անապական ջրերում լողանալու, քանի որ արևի ճառագայթները չէին տաքացրել ջուրը: Ախորժակով լողացա և՛ լողարանում քաշված պարանների սահմաններում, և՛ դուրսը, խոր տեղերում: Վերադարձա տունը, թեյ խմեցի Ղրիմի տաք խալաջով (կալաջ) և գնացի ծովանկարչի պատկերասրահ, կամ, ինչպես ասում էին Թեոդոսիայում՝ «Գալերեա», ինչպես խոսք էինք կապել բարեկամներիս հետ, որոնք արդեն այնտեղ էին: Ժամը 11-ը էլին: Մովանկարիչն էլ եկել էր, և, նշատած իր սովորական տեղում, նկարում էր: Շատ մարդ չկար:

Պատկերասրահ մի շատ մեծ, ընդարձակ դահլիճ էր, ինչպես ասում են, երկու լուսավորություններ, այսինքն երկաշք, իրար վրա մեծ ու փոքր լուսամուտներով:

Դահլիճի պատերը զարդարված էին վարպետի գործերով, մեծ ու փոքր նկարներով, բայց այնպիսի վարպետությամբ դասավորված, որ բոլոր նկարներն էլ հավասարաչափ լույս էին ստանում: Դահլիճի ճակատին կախված էին երկու մեծ նկարների մեջ ծովանկարչի ձեռքով քաշված իր ծնողների՝ Կոստանդինի և Հովհաննիսի փոքր նկարները, այնպես, որ երբ դահլիճ էի մտնում, հենց առաջին նկարները, որոնք աչքի էին ընկնում, նկարչի ծնողների նկարներն էին:

Մուտքից դեպի աջ, դահլիճի խորքում, շինված էր մի բեմանման բարձրություն (էստրադա), որտեղ նստում էր ինքը և նկարում: Այդտեղ էլ դրված էին նրա նկարչական գործիքները:

Ես մոտեցա բեմին և հարգանքով բարեկեցի նրան: Նա վեր կացավ, իջավ ցած, բարևս ընդունեց: Ես նրան ծանոթացրի իմ երկու բարեկամների հետ: Իմանալով, որ Թեմենշյանը ղրիմցի է, նա հարց ու փորձ արեց նրա ծնողների և այլ հանգամանքների մասին, հետո առաջ ընկավ և սկսեց ինքը ցույց տալ նկարները, որ մեզ համար մեծ պատիվ էր: Նա ամեն նկարի առաջ էր կանգնում, այլ միայն կարևորներն և անհրաժեշտ էր համարում նշել, թե ո՞ր նկարը ե՞րբ է նկարված, ո՞ր թվին և ո՞րտեղ, որ ցույց տված լինի, թե ի՞նչպիսի հետևողությամբ է զարգացել իր հաջողությունը: Հայտնի է, որ նրա առաջնորդ դարգացումն է եղել 50—60 թվերին:

Երբ հասանք նրա ծնողների՝ նկարներին, նա ծիծաղելով ասաց, թե՝ «Իմ այս նկար»

բում արվեստը համակված է եղել որդեական սիրո զգացմունքով։

— Ես երեկ շատ որոնեցի այս պատկերը խանութներում, բայց չգտա, — ասացի ես։
Նա պատասխանեց.

եկած հայրենակիցներիս։ Մնաք՝ բարձավ, հաճախեցեր, ես ուրախ կլինեմ։ Իսկ դուք մնացեք, — դարձավ նա ինձ, — ես մի երկու խոսք ունեմ ձեզ հետ խոսելու։
Բարեկամներս դնացին։

Խրիմյան Հայրիկը ելմիածնի շրջակայքում
(Նկար Ալվազովսկու)

— Այս պատկերները տեսային բնույթ կրելով, շուվա չեն հանվել, բայց ես ձեզ մի զույգ կտամ։

Նա վերջացրեց ասելով.

— Այս էլ ձեզ մի պատիվ, իբրև հեռվից

Բարձրացանք բեմը և նստեցինք։

— Երեկ ես անիթ ունեցա տեսնել մեր Ս. Սարգիս եկեղեցու երեցիոխ պ. Ներսես Մազեբովին, — ասաց նա, — և խոսակցության միջ հայտնեցի ձեր գալու մասին ո-

րոշ նպատակով, ինչպես որ դուք մեզ ասել էիք: Արդեն լսել էր ձեր մասին: Նա հաղորդեց ինձ և այն, որ դուք ուզում էիք նյութեր հավաքել հղձորս՝ Գաբրիել վարդապետի մասին և որ դուք արդեն տպագրել եք Նալբանդյանի մասին: Ես հանձնելով ձեզ այս երկու վավերականները, կուզեի, որ դուք ճշտեիք Նալբանդյանի գրածները իմ եղբոր՝ Գաբրիելի մասին իր «Երկու տող»-ի մեջ: Ես չեմ ասում, որ իմ եղբայրս սխալներ չի արել, բայց սխալներ անելը մի բան է, հոգին ծռելը՝ ուրիշ բան: Իմ եղբայրս սխալներ արել է, ո՞վ է աշխարհումս անսխալականը, բայց հուղայություն և վասակություն՝ երբեք...

Ես պատասխանեցի մոտավորապես հետևյալը.

— Նախ նյութեր հավաքելը մի բան է, գրելը՝ մյուս բան: Բայց խոստանում եմ, համենայն դեպս, ձեր տվածները տպագրել իմ ծանոթություններով: Իսկ եթե հաջողի, որ և գրեմ ու տպագրեմ, միայն և միայն ճշտությունը կգրեմ: Միամիտ եղեք, ես անձնական շահեր չունեմ, Հայրենիքի շահը բարձր է ինձ համար ամեն ինչից: Իմ կարծիքով, Գաբրիել վարդապետը իբրև վարդապետ չպետք է առանց կաթողիկոսի հավանության բանադնացություն վարեր պետության և խալիբի հետ, չպետք է դպրոց բանար, առաջնորդության պաշտոն ընդուներ, իրավունք ունենար Նախիջևանի եկեղեցական գումարները ծախսել մի-ինչ որ խալիբյան դպրոցի վերա, որ ոչ մի գույն չի ունեցել, չպետք է տարին մի անգամ մի առանձին մարդու տարիներ թյուրբիա, հայ աշակերտացուներ հավաքելու ու քերելու դպրոցի համար: Իմ կարծիքով, Գաբրիել վարդապետը պիտի հապաճար, որ ինքը կրակի հետ է յաղտում:

Ես նյութեր հավաքեցի Գաբրիել վարդապետի մասին, որի համար մի անգամ էլ ես ուշի ուշով կարդացի ե՛մ Նալբանդյանի «Երկու տող»-ը և եկա այն եզրակացություն, որ նա ոտից ցզլովս մեղավոր է, ուստի և չգրեցի կենսագրությունը, և եթե գրած էլ լինեի, չէր կարող այն ժամանակները տպագրված լինել: Իսկ ինչ վերաբերում է այն երկու թղթին, որ նա տվել էր ինձ, դրանցից մեկն արդեն հայտնի է և օգտագործված, իսկ երկրորդը վավերական չէ, այլ ոտանավոր ողբ, որը գրել է Գաբրիել վարդապետ Այվազովսկին, Նալիբյան դպրոցի փակման առթիվ: Թեև դա մի առանձին գրական արժեք չունի, բայց պատկանելով հայտնի գրաբարագետ և Մխիթարյան վանքի «Բազմալեզու» հանդեսի հիմնադիր Գաբրիել վարդապետ Այվազովսկու գրչին, կարող էր հետաքրքիր լինել

մեր ընթերցողին, ուստի և ավելորդ չենք համարում այստեղ մեջ բերել այն, ինչպես որ և խոստացել եմ հանգուցյալին:

ՅԱԻԲՐԱԿՍ ԽԱԼԻՊԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻՆ

Եկայք եղբարք մեր պատուական, (աւա՞ղ)
Նստինք ի կոծ, յողբ, յեղբր,
Ջի խալիպյան մեր վարժարան (աւա՞ղ)
Կործանեցաւ հիմն ի վեր:

Հանդիսարանն այն ճոխածեմ (աւա՞ղ)
Հայ հանճարոյ և ջանից,
Ահա դարձաւ ի կոյտ նըսեմ, (աւա՞ղ)
Բոյն լըղջիկանց և ճայից:

Յիշեմք ըզմեր քաղցրածայն, (աւա՞ղ)
Յիշեմք զաղօթս ըղձակաթ,
Ջիա՞րդ լըռեաց այն ամենայն, (աւա՞ղ)
Ողբք արդ լսին յուսահատ:

Սաղարթագեղ ծառոյ նըման, (աւա՞ղ)
Որ բողբոջէ գարնային,
Եւ այս ծաղկէր պերճ վարժարան, (աւա՞ղ)
Ուսմամբ, կարգաւ գեղանի:

Հանգոյն ձագուց մեք ծիծեռանց, (աւա՞ղ)
Ճըռռողելով խընդագին,
Հանմեղուքեան և դիտութեանց, (աւա՞ղ)
Ընդունէաք ջամբ անգին:

Շընչեալ յանկարծ խորշակ հողմոյ, (աւա՞ղ)
Հեռ և նախանձ արամեան,
Խամբեաց ըզգեղ ծաղկանցրդ քոյ, (աւա՞ղ)
Ըզմեզ արար ցիր և ցան:

Նոր դու լիցիս ազգիս լալօնք, (աւա՞ղ)
Ջերդ զողբալին մեր Անի,
Յորշափ կեցցեն հայոց մանկունք, (աւա՞ղ)
Յորշափ այդ ծով ծածանի:

Մյուս օրը կիրակի էր: Մենք խոսք էինք կապել լինել Թեոդոսիայի Ս. Սարգիս մայր եկեղեցում պատարագին: Գնացինք: Ժամը դեռ նոր էր սկսել: Թեմենշյանը և Շովրյանը դեռ չէին երևում: Նախապես ես աչք անցրի եկեղեցու շենքը դրսից. դա մի-միջին մեծության և բարձրության եկեղեցի էր: Եկեղեցին սակավիկ մի փլած է եղել և վերանորոգվել է խնամող և հասկացող մարդու հսկողությամբ: Պահպանված են եղել ճարտարապետությունը, մեծությունը և հին գույները, ըստ հնարավորության, և փոքրիկ խաչքարերը և մինչև անգամ հողն ու քարերը:

Պատարագը սկսվեց, և ես մտա եկեղեցի: Եկան և իմ քարեկամները: Յարօրինակ էր

այդ եկեղեցին և իր ներքին տեսքով. սեղանը իր աջ և ահյակ խցերով փոստումն էին, իսկ երեցփոխն իր մոմավաճառության սեղանով և աղոթողների բազմությունը՝ վերը բարձրության վերա: Աղոթողները կանգնած չէին, այլ՝ նստած աթոռների վերա: Պատարագը վերջացավ, նշխարը բաժանեցին: Ես ծանոթացա երեցփոխ ներսես Մազերովի հետ, մի բարեկիրթ և համակրելի անձի հետ, ծանոթ Ղրիմի գաղութահայության պատմության և

նկարիչը պատկերասրահում լինում: Բարձրացանք Վստրադան, ողջունեցինք և նստեցինք: Նա ուրախացավ:

— Ա՛յ, այգալես, շուտ շուտ եկեք, ես ուրախ կլինեմ, կխոսենք հնից նորից: Դուք, երևում է, լողաբանից եք գալիս, ուրեմն սուրճ չէք խմել: Գնանք վերև, նստենք պատրզամբումս, ծովի հոտը շնչենք, ես սիրում եմ: Տիկինը մեզ սուրճ կտա, կարծեմ՝ նոր պաքսիմատ է պատրաստել:

Մովսես Կարիշ Հովհաննես Այվազովսկի
(Ինքնանկար)

նրա թողած պատմական հիշատակարաններին: Նա իմ ուշադրությունը հրավիրեց եկեղեցու և մի ուրիշ հանգամանքի վերա. պարզ երևում էր, որ Ղրիմի եկեղեցիներն էլ հնումն ունեցել են երկու վարագույր՝ մեծ և փոքր, որ ապացուցվում է նոր-նախորդականի եկեղեցիների օրինակով, որոնք բոլորն և այսօր երկու վարագույր ունեն: Ես ուշադրություն համարեցի այդ մանր հանգամանքի վերա, որովհետև մի ժամանակ մեզանում վեճ է տեղի ունեցել այդ մասին և վեճն էլ կապված է եղել այդ եկեղեցու վերանորոգող հայտնի մանկավարժ-գրականագետ Խորեն վարդապետ Ստեփաննի հետ:

Մյուս օրը պատահեցի Մազերովի հետ լողարանում և միասին զնացինք ծովանկարչի մոտ նրա պատկերասրահը: Ընկերս լավ գիտեր, թե ո՞ր օրերն է հատկապես ծովա-

Այվազովսկու կինը՝ Աննա Սարգսյան
(Նկար Այվազովսկու)

Գնացինք և բազմեցինք ծովանկարչի վիլլայի պատշգամբում: Ճշմարիտ, շատ լավ էր, ծովից մեղմիկ քամի էր փչում, առավոտյան արևի շողքերը ցուրտ էին ջրերի մեջ և ալիքները, ինչպես ասում են, ծափին տալով, լափին տալով, գալիս, խփվում եզերքին և մոմալով փշրվում, հետ քաշվում:

Մովսես Կարիշը տեսնելով, որ ես տարված եմ Աև ծովի գեղեցկության հմայքով, բացադառնեց:

— Հը՞, ինչպե՞ս է: Աչքը սիրեմ, հենց այդ է, որ ինձ կյանք է տալիս:

Ներս մտավ տիկինը, ոտից ցզուլս սպիտակներ հագած, ճնաղելի, փողփողենի, շողշողենի...», ինչպես ասում է Գրիգոր Նարեկացին: Մազերովը վեր թռավ տեղից, ողջունեց նրան և ձեռքը համբուրեց. ես էլ հետևեցի նրա օրինակին:

— Նոքա, աղվենի՛կս, հյուրեր եմ բերել, հյուրասիրե՛ մի մի ֆինջան դահլիճով, քեզ հատուկ սիրելությանմբ, պաքսիմատով:

Տիկինը ծիծաղեց և գնաց սուրճ պատրաստելու:

— Այս ոսկի մարդուն ալ ո՛րտեղից դուար, Մազերով, մազերով է, ինձ պես անմաղ չէ:

— Գնացել էի եկեղեցի, այնտեղ ծանոթացա, պատասխանեցի ես:

— Եկեղեցին փլած է եղած, նորոգվել է հորեն վարդապետ Ստեփաննի ձեռքով: Այս հորեն վարդապետ Ստեփաննի աչքը սիրելի է ինձ նրա պես ունակ վարդապետներ շատ ունենալինք, ազգերս այսպես խեղճ չէր լինի: Ս. հաշ վանքը կնստեր, վանքին մաքրությամբ նայելի: Քաղաք կռքար, եկեղեցիների բարեկարգությունը տեսներ: Գիտությանմբ, լեզու-բերնով մարդ էր, ամիքամ բյուրեղյալ... Օտարների առաջ պատիվներս ավելցուց:

Ես ինքս աշխատում էի քիչ խոսել, աշխատում էի թողնել, որ աղերկուհին ղրիմցիները խոսեն, որ կարողանամ հին շիրակացիների, անեցիների շունչն ու հոգին զգացած լինեմ: Նոր-նախիջեանցիք այնքան օտարազգի բառեր են մուծել իրենց ձկուն բարոստի մեջ, որ անախորժ ժառգուն է դարձել այն:

Այսպես դուրեկան ժամանակ էի անցկացնում ես Թեոդոսիայում իմ երկու բարեկամներիս՝ պատվարժան ծովանկարչի և Մազերովի շրջանում: Շատ հաճախ լինում էի նամանավանդ պատկերասրահում, ծովանկարչի մոտ, որ շատ սիրում էր Ղրիմը, իր Թեոդոսիան. նա հատուկ սիրում էր իր մեծերից լսած պատմությունները Ղրիմի կյանքից, սիրում էր լսել և գրավոր աղբյուրներից հավաքածները Նոր-նախիջեանի «Հայամավուրդի հիշատակարանից» և «Կոնդորակու գրքից»: Ես համեմատում էի նրա պատմածները գրավոր աղբյուրներից քաղվածների հետ և լրացնում, շտկում: Այսպես, ես գրել եմ, օրինակի համար, «Հայոց բերրի պատմությունը», որ ամբողջությամբ համարյա թե նրա պատմածից եմ քաղել: Նա է ինձ ցույց տվել «Խսկելե դահլիճի»:

Բերում եմ այդ պատմությունը:

«Ղրիմում նախիջեանցոց նախահայրերի ղլխավոր բնակության տեղը լինում է Թեոդոսիան կամ Կաֆան, որի բերրի (Ձրանկ հիսարի») մոտ գաղթական հայերը առաջին անգամ հաստատել էին իրենց բնակությունը: Բերդը, Ձրանկ հիսարին, շատ փոքր է եղել և նրա մեջ տեղ չի եղել նորեկների

բնակության համար, ուստի և հայերը բնակվել են բերդից դուրս, հին բերդի արևելյան կողմը:

Իրենց նոր բնակության տեղում 44 տարի ապրելուց հետո, հայերը նկատելով, որ քաղաքը իր բերդով պատսպարված է, իսկ իրենց բնակության տեղը բոլորովին բաց է ու անպաշտպան, մտածում են և հայոց թաղը ամրացնել պարիսպներով: Այդ նպատակով նրանք պատրաստություն են տեսնում քաղաքի պարիսպների պես մի նոր, ավելի հաստ ու բարձր, ավելի մեծ տաճար՝ թուփում բռնող աշտարակագարդ և մեծամեծ դարպասներով պարիսպ քաշել և շրջապատել հայոց թաղը: Որոշվում է, որ մեծատուն հայերից ամեն մեկը, որ պիտի մասնակցեր շինության գործին, հանձն առնի պարիսպի մի մասն շինելու և նախապես դրա համար հարկավոր ատաղձ բերել հավաքել նշանակված տեղը: Դրա համար իրավունք էր տրվում յուրաքանչյուրին իր անունով կոչելու իր շինած պարսպի մասը և իր հիշատակարանը գրելու նրա վերա: Դրանից էլ, ասում են, առաջ է եկել Ղրիմի հայերի մեջ նրանց միմյանց հարստությունը չափելու տարօրինակ սովորությունը: Կաֆայի հայերը երբ որ կամեցել են սասել, թե այս մարդը այսքան հարստության տեր է, սասել են, թե այս ինչ մարդը կարող է քաղաքի ամրությունների համար այսքան քաշ տալ:

Հայերը մեծ թափով կաշում են շինության գործին և կարճ փիշոցում գլուխ են քերում ահագին պարիսպ, որ ամեն մի 20, 40 և 60 սոսե՛ն տարածության վերա ունենում է մի աշտարակ (բուրգ—բուրջ) և իր բոլոր երկաթնության վրա 9 դարպաս: Այդ նոր պարիսպը, որը ավարտված լինելով ծովափի հարավային կողմից, անցնում, գնում է եղել լեռների վերայով դեպի նույն ծովափի հյուսիսային կողմը, պաշտպանում է ելել քաղաքը ամենամոտանգավոր կողմից և մրույթված է եղել «Հայոց բերդ»:

Մովանկարչի և Ներսես Մազերովի բերանից ես առաջին անգամ քաղել եմ Ղրիմի հայերի կոտորածի և քանազան կողմեր ցրվելու վերաճատ պատմությունը, որ հետագայում ղրղլայնելով գրավոր աղբյուրներից, տպագրել եմ իմ «Նոր-նախիջեանը» և նոր-նախիջեականցիք գործի մեջ:

Բերում ենք այստեղ և այդ պատմությունը, իբրև ծովանկարչի և Մազերովի պատմածները:

«Հայերը լարվոք վիճակի մեջ ապրում են Ղրիմում ամիսը 1475 թիվը, երբ գալիս տիրապետում են Ղրիմին (Կաֆային) օսմանցի

թյուրբերը: Օսմանցոց սուլթան Մեհմեմեդը, որ նոր միայն առել էր Կոստանդնուպոլիսը, կամենում էր տեր դառնալ և Ղրիմին: Այդ նպատակով նա ուղարկում է իր հզոր նավատորմիդը դեպի Ղրիմի հարավային ափերը: Նավատորմիդի գլխավոր Ահմադ Կետիկ Կապուտան փաշան, հասնելով Կաֆայի նավահանգիստը, նախապես թնդանոթներն ուղղում է դեպի քաղաքի պարիսպները և ուժեղացնում, հետո զորք է իջեցնում ցամաքը ու շորս տեղ մարտկոցներ շինելով, շարունակում է ուժեղացնել քաղաքը ծովից և ցամաքից: Նրբ աշայես հինգ օր շարունակ տևում է ուժեղացումը և ամուր պարիսպները շրջափակում, փլվելու նշաններ են ցույց տալիս, ջենովացի իշխանները դուրս են գալիս քաղաքից և հանձնում փաշային քաղաքի բաժանիկները, նախապես խոսք առնելով նրանից, որ նա չի վնասի քաղաքացիներին և ձեռք չի տա նրանց ունեմ-շունեմին, ստացվածքին:

Ահմադ փաշան սակայն մտնելով քաղաքը, դրժում է իր խոսքը և ընդհանուր կոտորածի և կողոպուտի է ենթարկում բոլորին և գլխավորապես հայերին: Նա առաջ սեր է ցույց տալիս և հաճախ խնջուլքի հրավիրում իր մոտ հայ առաջավորներին, քաղցր խոստում նրանց հետ-և առաջարկում թողնել իրենց կրոնը և հարել մահմեդականության և համոզվելով, որ այդ լինելու բան չէ, մտածում է վրեժ-խնդիր լինել: Մի օր էլ նա մեծ խնջուլք սարքում և համոզում է նրանց առանց զենքի գալ: Նրբ խնջուլքը վերջանում է, հրավիրյալները դուրս են գալիս ապարանքից, որ գտնվում է Իսկելե դափուսի մոտ և սկսում են վայր իջնել բարձր առնդուլքով, նա հրամայում է դահիճներին մեկ մեկ սպանել նրանց և մարմինները ծովը նետել:

Այնուհետև պակասում է հայերի թիվը Ղրիմում. սպանվածը սպանված է մնում, դեղվածը՝ գերված և կենդանի մնացածներից էլ մի խոշոր մասը թողնում, փախչում է զանազան երկրներ—Լեհաստան և ուրիշ տեղեր»:

Մի օր էլ ամենքս, ընկերությամբ, ծովանկարչի առաջնորդությամբ, գնացինք տեսնելու «Հայոց բերդ» մնացորդները, որտեղ այդ ժամանակները «կարանտին» էր: Մեզ կարանտինի մարդիկը ընդունեցին պատվով, որովհետև մեզ հետ էր և ծովանկարիչ Այվազովսկին, որը Թեոդոսիայի ամենապատվավոր, ամենահարգելի քաղաքացին էր: Ծիշտ որ պարիսպներն ահագին են եղել և՛ իրենց հաստությամբ, և՛ բարձրությամբ: Երևույթների հիշատակարանների տեղ-

դերի միայն ծակերն էին մնացել, խաչերն իրենց վերա գրված հիշատակարաններով քանդված, հանված էին: Նրկու կիսավեր մատուռներ տեսանք, մի փոքրիկ խաչազարդ հայ եկեղեցու հետ միասին, որն առաջներում փլված է եղել, հետագայում վերանորոգված և դարձած ուղղափառ եկեղեցի: Մի առատաջուր աղբյուր էլ տեսանք հին հայ արձանագրությամբ: Վերադարձին, ծովանկարիչը մեր ուշադրությունը դարձրեց մի հին, շատ բարձր աշտարակի վերա, որ մնացած էր համարվում ջենովացիների ժամանակից և այդպես էլ կոչվում էր «Ջենովական աշտարակ»:

Ինձ շատ հետաքրքրում էին Խալիբյան դպրոցը և դրա շուրջը ծագած խնդիրները: Նոր Նախիջևանում շատերը կային, որ սովորել էին այդ դպրոցում, դրանցից մի խոշոր մասը կիսավարտ էին, մի շնչին մասը լիակատար ավարտած, Գաբրիել վարդապետն էլ դպրոցի հիմնադիրն է եղել և գրել է այդ դպրոցի միակողմանի պատմությունը:

Դպրոցը գոյություն է ունեցել, համեմատաբար, շատ կարճ ժամանակ և փակվել է, պահելու միջոցներ չունենալու պատճառով: Արդ, Գաբրիել վարդապետ Այվազովսկու դպրոցի փակման առթիվ գրած ողբից երևում է, որ նա դպրոցի փակման պատճառը համարում է հեռն ու նախաձեռն: Այդ մի պարզ ակնարկություն է, ուղղված բարեհիշատակ Միքայել Նալբանդյանի հիշատակին, որովհետև հանգուցյալն է եղել, որ առաջ «Հյուսիսափայլ»ում, հետո էլ իր «Նրկու տող»ում բուռն բողոք է հարուցել նրա ապօրինի գործողությունների դեմ: Իսկ թե ի՞նչ ապօրինի գործողություններ են եղել, որ գործել էր Գաբրիել վարդապետը, այդ մասին մենք արդեն վերը հիշել ենք: Մենք չենք երկարում, մեզ համար կարևորն է իմանալ միայն այն, թե ի՞նչպես էր վերաբերվում հանգամանքներին ծովանկարիչ Այվազովսկին:

Արդ, մենք գնացինք տեսնելու Խալիբյան փակած դպրոցը: Ծովանկարիչը մեզ չընկերացավ, ասելով, թե ինքն այն օրից, երբ փակվել է դպրոցը, այլևս չի եղել այն կողմերում: Պարզ է, ուրեմն, որ նա այդ գործերին նայում էր իր եղբոր աչքերով: Նվ նրա այդպիսի վերաբերմունքը մեզ համար հասկանալի էր: Պետք էր ճանաչել նրան:

(Շարունակելի)